

FRANÇOIS RABELAIS ALS PEDAGOOG

I. VAN DER VELDE

I. INLEIDING

Wie was François Rabelais?

Auteur van *Le Gargantua et le Pantagruel*, voor het grootste gedeelte in de dertiger jaren van de zestiende eeuw verschenen, een man met een avontuurlijk leven, zwerver van de ene geestelijke orde naar de andere, zwerver van geestelijke functies naar wereldlijke functies, een levensgenieter ver boven het gemiddelde begaafd, een oorspronkelijk denker, een vrije denker, een man met een zeer geringe eerbied voor gevestigde autoriteit, in veel opzichten een zestiende-eeuwse François Villon. Literator, schepper van het Franse proza, theoretisch pedagoog, ontwerper van een stoutmoedig, maar buitensporig opvoedingsplan, een „realistische reactie tegen het scholastisch formalisme”, maar een reactie die tot gewoon menselijke proporties teruggebracht, veel goeds bevatte (7, 422).

Rabelais is geboren in of bij Chinon, westelijk van de stad Tours, in 1495? en is gestorven in Parijs in 1553. Zijn vader was misschien apotheker, wat dan zijn late beroepsvoorkeur kan verklaren. Hij werd aanvankelijk opgevoed bij de Benedictijnen in de abdij van Seuillé, maar studeerde daarna, tot 1509?, bij de Franciscanen. Vermoedelijk in 1511 trad hij in Fontenay-le-Comte toe tot de Franciscaner-orde, in 1519 werd hij tot priester gewijd. In 1524 keerde hij terug tot de Benedictijnen en vond o.a. een plaats in de abdij van Maillezais, noordoostelijk van La Rochelle. In 1530 trad hij uit de orde, werd wereldlijk priester en dook in hetzelfde jaar op als medisch student in Montpellier. Zijn baccalaureaat behaalde hij na enige maanden; in 1530-1531 hield hij lezingen over Galenus en Hippocrates. Doctor in de medicijnen werd hij in 1537, weer te Montpellier en verving daar korte tijd een hoogleraar in de anatomie. Hij was van 1531-1534 hospitaalarts te Lyon, daarna lijfarts van Kardinaal Du Bellay, een oude vriend, die hij twee maal naar Rome vergezelde met „tout un plan d'études”. Hij is daarna nog een aantal jaren lijfarts geweest van aanzienlijke wereldlijke en geestelijke heren.

Rabelais heeft in zijn vroeg, roerig en bewogen leven, heel wat afgestudeerd. In Fontenay-le-Comte en later in Maillezais. In Fontenay-le-Comte behalve de noodzakelijke theologische studiën in engere zin oude en moderne talen: Grieks-Latijn-Hebreeuws; Spaans-Italiaans-Duits;

Arabisch. Voorts natuurwetenschap. In Maillezais botanie en medicijnen, later in Rome zoölogie, botanie, pharmacie en - archeologie. Hij was een universeel mens, zoals de Renaissance die meer gekend heeft. Hij is zeer bevriend geweest met Geoffrey d'Estissac, bisschop van Maillezais. „Ce prélat, grand seigneur et lettré, se plaisait à réunir, dans son château de Ligugé, une société choisie d'ecclésiastiques, d'hommes du monde et de savants” (4, 17). Tot deze uitverkoren en uitgelezen kring behoorde Rabelais. Hij heeft waarschijnlijk veel op Ligugé vertoefd, te oordelen naar Burgaud des Marets, die in zijn „Notice biographique sur Rabelais” schrijft: „C'est dans cette agréable retraite que Rabelais reprit le cours de ses études encyclopédiques” (4, 18). Hij moet als medicus in Frankrijk een goede naam hebben gehad. In 1536 heeft hij deelgenomen aan een feestelijke maaltijd in Parijs, waar aanzaten „ces hommes qu'on a nommés avec raison les lumières de France”. Daar wordt aan het slot van deze lijst van doorluchtigheden op wetenschappelijk gebied genoemd „François Rabelais, l'honneur de la médecine, qui peut rappeler les morts des portes du tombeau et les rendre à la lumière” (4, 37). Hij is dus in staat geweest hen die voor de poorten van de dood stonden, tot het leven terug te roepen. Een lof die toch wel niet alleen aan de feestelijke situatie toe te schrijven zal zijn.

We hebben in onze studie *De verhouding Rousseau-Locke. Rousseau: epigoon of opponent?* (12, 164 en 209) gewezen op het feit dat in de geschiedenis der pedagogiek Rabelais, Montaigne, Locke, Rousseau, ieder afzonderlijk en allen gezamenlijk, gelden als hervormers van de Westeuropese opvoeding en het Westeuropese onderwijs in en na de zestiende eeuw. Tegelijk op de punten van overeenstemming, zoals die door R. H. Quick in zijn uitgave van Locke's *Some thoughts concerning education* zijn ontleend aan het werk van F. A. Arnstädt *François Rabelais und sein Traité d'Education mit besonderer Berücksichtigung der pädagogischen Grundsätze Montaigne's, Locke's und Rousseau's*, (1872), negen punten in totaal, door Quick met een tweetal aangevuld. We komen er op blz. 207 op terug.

„François Rabelais und sein Traité d'Education”. Men krijgt de indruk dat Rabelais ons gelukkig gemaakt heeft met een zwaarwichtig handboek dat men met gespannen aandacht en gepaste eerbied grondig behoort te bestuderen. Tenzij men Rabelais eerder heeft leren kennen als auteur van en tegelijk als „opvoeder” van *Gargantua en Pantagruel* en de waarschuwing ter harte heeft genomen die hij richt tot zijn lezers:

„Aux lecteurs.

Amis lecteurs, qui ce livre lisez,
 Despouillez vous de toute affection,
 Et, le lisant, ne vous scandalisez:
 Il ne contient mal ny infection.
 Vray est qu'icy peu de perfection
 Vous apprendrez, sinon en cas de rire:
 Autre argument ne peut mon coeur elire.
 Voyant le duel qui vous mine et consomme,
 Mieux est de risquer de larmes escrire:
 Pource que rire est le propre de l'homme.

Vivez joyeux" (4, 73-74).

„Vivez joyeux" sluit alle mogelijkheid van een beklemmende ontmoeting met zwaarwichtige pedagogiek uit. J. A. Sandfort heeft dit inwijdingsvers als volgt vertaald:

Aan de lezers.

Gij allen, vrienden, die dit boek gaat lezen,
 Houdt rein uw zielelement van kwade drift,
 En laat de stof u niet tot walging wezen,
 Want ze bevat venijn, noch heimlijk gift.
 Van starre schoonheid zal 'k u schraal bedienen,
 Maar wie het lachen mint, krijgt hier zijn meug.
 Ik heb het hart niet, lui te laten grienen,
 Met smoeien, lang van rouw en leeg van vreugd,
 Alzo zal ik u voort aan 't lachen zien te krijgen,
 Want 's mensen aard is hierin meest zich eigen (11, 7).

Over Locke en Rousseau schreven we in *Grote denkers over opvoeding*; over Locke voorts in Paed. St. 1964: *John Locke en zijn zestiende- en zeventiende-eeuwse Engelse voorgangers*; over Rousseau in *Jean-Jacques Rousseau. Pedagoog*. Dr. G. G. Ellerbroek behandelde Montaigne in *Grote denkers*.

Aan wie in Nederland pedagogisch-historisch weinig of geen aandacht werd geschonken, dat is Rabelais. We trachten dit manco op te heffen.

Gargantua en Pantagruel is een roman in vijf boeken, elk onderverdeeld in een groot aantal korte hoofdstukken. Het is een generatieroman, drie generaties omvattende met drie hoofdpersonen. De eerste van dit reuzengeslacht die we ontmoeten, is Grandgousier, de „vrolijkste gast in zijn tijd en de goedmoedigste drinker ter wereld". „Toen hij de manlijke leeftijd bereikt had, trouwde hij Gargamelle, de doch-

ter van de koning der Parpaillo's, een struise deerne met een knap toetje". Zij baarde hem een zoon via het linkeroor. Deze zoon stootte bij zijn geboorte zo'n verschrikkelijke kreet uit, dat Grandgousier verbaasd uitriep: „*Que grand tu as le gousier*” – „Wat kan jij een keel opzetten!” Op suggestie van de omstanders werd hem daarom de naam Gargantua geschonken, zo ongeveer overeenkomstig de eerste woorden die de vader bij zijn geboorte had gesproken, zulks „naar het voorbeeld van de oude Hebreërs”.

„Op de leeftijd van vierhonderd vierenveertig jaren verwekte Gargantua zijn zoon Pantagruel bij zijn vrouw Badebec, dochter van de Koning der Amauroten in Utopië, die in de barensweeën stierf: want de zoon was zo wonderbaarlijk groot en zo zwaar, dat hij niet voor de dag kon komen zonder zijn moeder te smoren.” Pantagruels geboorte viel in een periode van grote droogte, toen het arme volk, versmachtend van dorst, zich begerig wierp op grote waterdruppels die uit de aarde opstegen, doch tot wanhopige teleurstelling moest constateren dat dit opstijgende vocht pekkel was, „naarder en zouter van smaak dan het water van de zee”.

Maar Gargantua voorzag in profetische vervoering dat zijn zoon eenmaal heerser over al deze dorstigen zou zijn. Vandaar de naam die hij hem schonk: „*Panta* is het Griekse woord voor *alles*, en *gruel* is Arabisch en betekent *dorstig*”. Pantagruel „kwam naar buiten, ruig als een beer”.

Grandgousier voedt Gargantua op, Gargantua Pantagruel, gedriegen een jolig reuzengeslacht van vraatzuchtige drinkers. Hoe voedt de grootvader de vader en de vader de kleinzoon op?

Men kan Rabelais als pedagoog niet behandelen zoals men gewoonlijk pedagogen behandelt: beschrijvend, toelichtend, vergelijkend. Althans in eerste instantie niet. Daarvoor is hij te zeer een unicum in de soort. Men moet hem zijn eigen taal laten spreken, zijn eigen voorbeelden laten kiezen, hem op zijn eigen wijze laten hekelen, hoe grotesk, hoe karikaturaal, hoe alle menselijke mogelijkheden overstijgend ook. Maar evenzeer om de andere zijde van zijn karakter te laten kennen, die van zijn menselijke wijsheid en zijn oprecht-gevoelige vroomheid. Hij spreekt en getuigt in Sandforts vertaling, even vrij, even vrijmoedig als het origineel – en zeer geestverwant. De citaten zijn ontleend aan de hoofdstukken XIII, XIV, XV, XXI, XXIII en XXIV van het eerste boek; de hoofdstukken V–VIII van het tweede boek.

II. GRANDGOUSIER EN GARGANTUA

„Van zijn derde jaar tot zijn vijfde werd Gargantua op order van zijn vader naar behoren gevoed en grootgebracht; die tijd bracht hij door als de andere kindertjes uit zijn streek, d.w.z. met drinken, eten en slapen; met eten, slapen en drinken; met slapen, drinken en eten”.

Toen op het eind van het vijfde jaar Grandgousier terugkeerde van een veldtocht waarin hij de Kanariërs had verslagen, was hij verblijd zijn zoon weer terug te zien. „Hem kussend en knuffelend ondervroeg hij hem over allerhande kleine-jongens-aangelegenheden”. Gargantua antwoordde omstandig, beschreef zijn – onsmakelijke – bezigheden met een stortvloed van woorden en toonde een vindingrijkheid te bezitten, een „fijne zin en een wonderheerlijk vernuft”, die het hart van de vader verrukten. „Daarom”, zei hij tot de kinderjuffers, „wil ik hem aan een geleerde toevertrouwen, die hem naar zijn vermogens zal onderrichten, en er mijn beurs niet bij ontzien”.

„Tot dit doel bracht men hem in kennis met een groot doctor in de godgeleerdheid, magister Thubal Holofernes, die hem zijn abc zo goed bijbracht, dat hij het achterstevoren uit zijn hoofd op zei. Daar deed hij vijf jaar en drie maanden over. Daarna lazen ze samen de *Donaat*, het *Facet*, *Theodolet* en Alanus, in *Parabolis*; er gingen dertien jaren, zes maanden en twee weken mee heen”.

Vervolgens lazen ze *De modis significandi* met talloze commentaren; „dat gaf hem meer dan achttien jaar en elf maanden bezigheid” – toen kon hij ze „uit zijn hoofd van achteren naar voren” opzeggen.

Doctor Holofernes overleed aan de pokken en „na hem kreeg hij een andere oude kuchelaar, meester Jobelin Bridé”, die met hem las het *Doctrinaal*, de *Rededelen*, het *Vragenboek*, „en meer van dat tuig”.

Toen kwam voor Grandgousier de grote ontzuivering: Gargantua besteedde al zijn tijd aan de boeken, maar het bleek „dat deze studie hem mal maakte, en onnozel en suffig en zot”. Hij klaagde zijn nood aan Don Filip des Marais, onderkoning van Papeligosse, die hem zei dat het verkieslijker voor Gargantua zou wezen, geen oog te slaan in dit soort boeken, met zulke leermeesters. „Hun weten was niets dan apekool en hun wijsheid niets dan beuzelarij, die alle bloed der jonkheid verdirft”. Hij kon Grandgousier „een onzer jongelieden van de hedendaagse tijd” tonen, die niet meer dan twee jaar had gestudeerd, maar „beter oordeel, betere spreektrant en betere voordracht had” dan Gargantua. Zo kwam de jonge Eudemon, die nog geen zestien was, in het leven van Gargantua. Ponocrates, de pedagoog

van Eudemon, werd de derde leermeester en zij vertrokken gezamenlijk naar Parijs, „pour cognoistre quel estoit l'estude des jouvenceaux de France pour iceluy temps”, om de studiën te leren kennen waarop de Franse jongelingschap van dèze tijd zich toelegde.

In Parijs aangekomen wou Gargantua direct met de studie beginnen, maar Ponocrates besliste, dat hij zich voorlopig aan zijn gewone manier van doen zou houden. Hij wilde „er achter komen, met welke methode de oude onderwijzers van zijn leerling zo lange tijd hadden nodig gehad om hem dermate ingebeeld, zot en onwetend te krijgen”.

Na korte tijd was hij voldoende op de hoogte: Gargantua vrat en zoop, jaagde en sliep, feestte en speelde, ging bij de jonge meisjes in de omtrek op bezoek, en studeerde daar tussendoor „een ongelukkig half uurtje”. Ponocrates nam toen een geleerd medicus in de arm, meester Theodoor, die Gargantua „purgeerde volgens de regels met nieskruid van Anticyrus, en zuiverde hem aldus van alle ontarding en tegennatuurlijke gewenning van zijn hersenen. Door dit middel liet Ponocrates hem bovendien vergeten al hetgeen hij van zijn vroegere meesters geleerd had”. Daarna werd hij „in zulk een gareel van studie gespannen, dat hij geen uur van de dag verlummelde”.

De dag begon 's morgens om vier uur met voorlezing uit de Schrift, gevolgd door „gebed, eerbetoon en smeking tot de goede God”. Met zijn leermeester bestudeerde hij daarna het uitspansel, het vergelijkend met de toestand de avond tevoren. Tijdens het maken van toilet werden „hem de lessen van daags te voren in het geheugen geprent”. „Vervolgens kreeg hij les, drie dikke uren achtereen”, waarna met het bal- of kaartspel het lichaam zwierig werd geoefend. Tijdens de middagmaaltijd las men hem oude wapenfeiten voor, terwijl geconverseerd en gediscussieerd werd „over de deugddoende vermogens, de hoedanigheid, de goede werking en de aard van hetgeen hun aan tafel werd opgediend: brood, wijn, water, zout, vlezten, vis, vruchten, groenten, kruiden. Dusdoende leerden zij in korte tijd alle daarop betrekking hebbende passages uit Plinius, Atheneus, Dioscorides, Julius, Pollux, Galenus, Porphyrius, Opianus, Polybius, Heliodorus, Aristoteles, Aelianus, en zulken meer”. Met de boeken erbij ter verificatie. „En Gargantua onthield al wat er in gezegd werd zo precies en volledig, dat geen doctor er toen ook maar half zoveel van afwist als hij”.

Met behulp van het kaartspel werd hem belangstelling bijgebracht voor de „wetenschap der getallen”. „En niet alleen was hij knap in de

rekenkunst, maar ook in de andere wiskundige wetenschappen, zoals meetkunde, astronomie en muziek". Volgens de regels der harmonie zongen zij in vier- of vijfstemmig koor. „Gargantua leerde daarbij spelen op de luit, het spinet, de harp, de Duitse fluit met negen gaten, de viool en de trombone". Waarna „drie uren of meer" aan zijn hoofdstudie werden besteed, „zo om de ochtendlectuur te repeteren, als om het boek dat hij onderhanden had, te vervolgen". Hij nam deel aan tournooien, oefende zich met de strijdbijl, beoefende de rijkunst, maakte jacht op het wild, zwom in en onder water: „Met één hand in de lucht een boek vasthoudend, stak hij, zonder het nat te maken, de Seine in haar volle breedte over, en trok, als Julius Caesar, met de tanden zijn mantel mee". Hij roeide, zeilde, klom in de bomen als een kat, werkte met gewichten, worstelde met de allersterksten en ging, „na de tijd zo besteed te hebben, gewreven, gereinigd en gekleed, kalm-pjes huistoe". „Kwamen zij daarbij een wei of een andere begroeide plek langs, dan bekeken zij bomen en kruiden, deze vergelijkend met de boeken der ouden, zoals Theophrastus, Dioscorides, Marinus, Plinius, Nicander, Macer en Galenus".

Gedurende het avondmaal zette men de les van het middageten voort; na gebeden te hebben, zongen zij, bespeelden welluidende instrumenten of vermaakten zich met gezelschapsspelletjes. In het nachtelijk donker sloegen zij het uitspanseel gade, „en daar letten zij op de kometen, zo die er waren, en op de figuren, gesteltenissen, aspecten, opposities en conjuncties van de sterren. Daarna doorliep Gargantua met zijn leermeester in het kort, gelijk de Pythagoreeërs deden, al hetgeen hij in de loop van de dag gezien, vernomen, gedaan en verstaan had".

„En zij baden tot God de Schepper, hem lovend en verheerlijkend om zijn mateloze goedheid, en, hem dankzeggend voor al hetgeen achter hen lag, bevalen zij zich voor de ganse toekomst in zijn goddelijke genade aan.

Na dit gedaan te hebben gingen zij ter ruste".

Op regendagen moesten zij andere bezigheden zoeken. In plaats van hun openluchtoefeningen en om op krachten te blijven, „hadden zij er schik in hooi op te binden, hout te kloven en te zagen, en de garven in de schuur te dorsen; daarna legden zij zich toe op de schilder- en beeldhouwkunst. Voorts bezochten zij ambachtelijke bedrijven, „zij gingen zien, hoe men metalen giet, of bezochten zij de

diamantbewerkers, goudsmeden en slijpers, of de alchemisten en muntmeesters, of de tapijtknopers, de wevers, de werkers in fluweel, de klokken- en spiegelmakers, de drukkers, de orgelbouwers, de ververs en zulke soorten werkluï meer”.

Zij luisterden naar openbare lessen, pleidooien van advocaten, toespraken van evangeliepredikers; zij bezochten winkels, vooral die van kruidkundigen; zij vermaakten zich bij goochelaars en potsenmakers. „En hoe moeilijk Gargantua de eerste schreden in de nieuwe koers van zijn opvoeding ook vielen, zo zoet en licht en aangenaam was het die te vervolgen”. Eens per maand schonk Ponocrates hem een vrije dag, „om hem van die hevige geestesspanning rust te geven”. In de wei declameerden zij dan „enkele lieflijke verzen uit de *Georgica* van Virgilius, uit Hesiodes en uit de *Rusticus* van Politianus”.

III. GARGANTUA EN PANTAGRUEL

Grandgousier was – buiten het drinken dan – een nuchter mens, die gaarne het oor leende aan hen die hij wijzer achtte dan zichzelf. Vandaar het gemak waarmee hij Gargantua van leermeester deed wisselen. Gargantua zelf was dus een gewaarschuwd man, zelf ook te verstandig om tot de fouten te vervallen, die Grandgousier in zijn aanvankelijke onwetendheid had begaan. Hij zond Pantagruel zo spoedig mogelijk naar een universiteit en wel naar die van Poitiers. Maar neuzend in de schone kronieken van zijn vaderen, vond hij dat Geoffrey van Lusignan, bijgenaamd Geoffrey met de lange tand, in Maillezais begraven lag. Hij achtte het als fatsoenlijk man aan de eer van zijn geslacht verplicht hem ter plaatse te gedenken, spijbelde een dag, doch keerde niet naar Poitiers terug, „omdat hij de andere universiteiten van Frankrijk wilde bezoeken”.

In Bordeaux vond hij niet veel amusement, in Toulouse leerde hij uitstekend dansen en schermen, in Montpellier trof hij de uitmuntende wijnen van Mirevaux en vrolijk gezelschap aan. „Hij dacht er over in de medicijnen te gaan studeren; maar hij overwoog dat het vak veel te onplezierig was. Daarom wou hij in de rechten gaan, maar ziende dat er op het stuk van rechtsgeleerdheid niets voorhanden was dan drie kletsoppen en een zeer hoofd”, vertrok hij weer. In Avignon was hij nog geen drie dagen of hij werd verliefd, waarop zijn pedagoog Epistemon hem naar Valence bracht. Daar sloeg het janhagel van de stad de scholieren. Via Angers kwam hij in Bourges, „waar hij geruime tijd studeerde en in de faculteit der rechten veel vorderingen maakte”. In Orleans leerde hij kaatsen, maar brak zich het hoofd niet met de stu-

die. Toen een zijner studiemakkers het licentiaat in de rechten verwerf, een student „qui de science n'en avoit gueres plus que sa portée” – „die niet meer kennis bezat dan waar hij bij kon”, maar een meester was in de danskunst en het kaatsspel, dichtte Pantagruel het devies van de gelicentieerden aan genoemde universiteit:

„Een balletje in de boks,
In het handje een knots,
Een wetboek in de zak,
Een dansje aan de hak,
Zo wordt men hier doctor op zijn gemak”.

Op zekere dag, laat wandelend op de weg die naar Parijs leidt, ontmoette hij „een allerliefst studentje”. Ze begroetten elkaar en Pantagruel vroeg hem:

„Vriend, waar kom je vandaan op dit uur?”

„Van de illustere en gecelebreerde academie die men Lutetia denomineert”.

„Waar is dat?” vroeg Pantagruel aan een van zijn mensen.

„Hij bedoelt Parijs”, was het antwoord.

„En waar brengen jullie de tijd mee zoek, heren studenten van Parijs?”

Waarop de scholier antwoordde: „Diluculair en crepusculair traverseren wij de Seine, wij promeneren langs de municipale routen en quadriviën; wij despumeren de Latiale verbocinatie en, als verisimile amantten, capteren wij de benevolentie van de omnijuge, omniforme en omnigene sexe . . . .”

„Verrek”, zei Pantagruel, „wat leutert die idioot” . . . „Bij God, ik zal je leren praten; maar zeg me eerst waar je vandaan komt”.

De student antwoordde: „Het primitief origine van mijn parentatie vindt u in de Limousinische regionen, waar het corpus van de sanctissime Martialis requiesceert”.

„Je bent dus een Limogiër”, zei Pantagruel en greep hem bij de strot. „Je radbraakt het dode Latijn, . . . ik radbraak jou levend”.

Toen begon de arme Limogiër te kermen. „Ach, lieve baasje! Au, Sint Maart, hullep! Auwau, la-me-los, Godverju, hou je fikken thuis”.

„Nu spreek je natuurlijk”, zei Pantagruel, en liet hem los. Maar de Limogiër stierf enkele jaren later van de dorst, als goddelijke vergelding. „En òns herinnerend aan de uitspraak van Aulus Gellius dat het pas geeft zich bij het spreken aan de gebruikelijke taal te houden, en gelijk Octavius Augustus zei, absurde woorden even zorgvuldig te vermijden, als de scheepskapiteins het de riffen doen”.

Van Orleans vertrok hij naar Parijs om aldaar de grote universiteit te bezoeken. Hij studeerde er hard in alle de zeven vrije kunsten. De bibliotheek van Sint-Victor vond hij allervoortreffelijkst, inzonderheid enkele boeken die hij daar aantrof en waarvan hier de tien eerste van de ruim honderd titels volgen:

„De Tweewieler der Zaligheid.

De Broekzak van het Recht.

De Pantoffel der Decreten.

De Granaatappel der Ondeugden.

Het Peloton der Theologie.

De Ragebol der Predikanten, samengesteld door Turlupijn.

Het Achtergat der Vromen.

Het Kippengif der Bisschoppen.

Marmotretus, van de Bavianen en de Apen, met de leugens van de heer Knaapen.

Decreet van de Universiteit van Parijs nopens het kwispelstaarten van de Juffertjes van plezier”.

Hoofdstuk VIII draagt de titel: *Hoe Pantagrue, in Parijs verblijvend, van zijn vader Gargantua een brief kreeg, waarvan hierbij copie.* Dit hoofdstuk geldt als het belangrijkste van de roman, voorzover het opvoeding en onderwijs betreft. Het is in feite een resume. Men vindt er veel in terug van de studie-ervaringen van Gargantua zelf, zoals die aanvankelijk in reuzentrant zijn omschreven, vooral in hoofdstuk XXIII uit het eerste boek onder de titel: *Hoe Gargantua door Ponocrates onder zulk een regime werd opgevoed, dat geen uur van zijn dag verloren ging* (zie hiervoor blz. 198-200). Daaraan zijn toegevoegd de adviezen van een vader die, groeiend in wijsheid en zich verantwoordelijk wetend voor de vorming van zijn zoon, zich serieus op zijn opvoedingstaak heeft bezonnen: „Dat ik dus God, mijn instandhouder, dank zeg, heeft zijn goede en rechtvaardige reden hierin, dat mij het geluk werd beschoren, mijn ontluisterde ouderdom in uw jeugd te zien herbloeien”. Er ligt hem veel gelegen aan „de onsterfelijkheid onzes naams”, niet om het lijfelijk voortbestaan, „het geringste deel”, maar om „het beste, de ziel, waardoor onze naam gezegend blijve onder de mensen”. Hij koestert geen andere wens dan „je eenmaal bij mijn leven zelfstandig en gerijpt te zien, zo in deugd, fatsoen en beleid, als in alle vrijmenselijke en achtbare kennis”. Pantagrue dient wel te beseffen, hoeveel gunstiger de omstandigheden geworden zijn voor deugdbetrachting en verwerving van kennis, vergeleken bij die waarin Gargantua

zelf rijpte: „Het was een nog duistere tijd, en met pijnlijke druk maakte zich voor ons toen het onheil voelbaar dat de Gothen hadden aangesticht door alle goede literatuur te vernietigen”. Maar de vijftiende en de zestiende eeuwen hebben het licht gebracht: de Franse jongelingschap is zich op geheel andere studiën kunnen gaan toeleggen dan hun voorgelachten (zie blz. 193-194). We laten nu de twee laatste bladzijden van hoofdstuk VIII volgen, met hier en daar een kleine coupure.

„Thans zijn alle vakken van wetenschap in hun oude staat hersteld, hebben de talen haar plaats gekregen: het Grieks, zonder hetwelk het een schande zou wezen, zich geleerde te noemen; het Hebreuws, het Chaldeeus, het Latijn; de gedrukte boeken, zo sierlijk en nauwkeurig, ... die in mijn tijd door goddelijke inspiratie zijn uitgevonden ... De wereld is vol geleerde lieden, zeer knappe leermeesters en zeer ruime boekerijen, en naar het mij voorkomt, was er noch in de tijd van Plato, noch in die van Cicero of Papijanus, ter studie zoveel gerief als men tegenwoordig aantreft. . .”

Pas op later leeftijd kwam voor Gargantua de gelegenheid, „die Griekse letteren te bestuderen, die ik niet, als Cato, geminacht had, maar die ik op jonge leeftijd geen gelegenheid had om te leren. En gaarne vergast ik mij aan de lektuur van de *Zedelessen* van Plutarchus, de schone *Dialogen* van Plato, de *Monumenten* van Pausanias en de *Oudheden* van Atheneus, in afwachting van het uur waarop het God, mijn Schepper, behagen zal, mij te roepen en te bevelen, deze aarde te verlaten.

Daarom, mijn zoon, spoor ik je aan, je jeugd te gebruiken met te vorderen in de studie en in deugd. Je bent in de stad Parijs, je hebt je leermeester Epistemon . . .

Het is mijn bedoeling en wil, dat je de talen in de perfectie leert: allereerst het Grieks, gelijk Quintilianus voorschrijft, vervolgens het Latijn, dan het Hebreuws, voor de heilige schrifturen, en het Chaldeeus en het Arabisch eveneens; dat je je stijl vormt, wat het Grieks betreft, in navolging van Plato, wat het Latijn betreft, naar het voorbeeld van Cicero. En laat er geen geschiedverhaal wezen dat je geheugen niet voorhanden heeft . . .

De vrije kunsten: geometrie, wiskunde en muziek, daar gaf ik je alreeds een proefje van toen je nog klein waart, niet ouder dan een jaar of vijf, zes; ga ermee door, en maak je alle wetten der astronomie eigen . . . Wat het burgerlijk recht aangaat, wil ik dat je de scho-

ne teksten van buiten kent en dat je er mij met filosofie over weet te spreken.

En wat de kennis van de dingen uit de natuur betreft, wil ik dat ge u er met weetlust op toelegt; dat er geen zee, rivier of bron zij, waarvan je de vissen niet kent; dat alle vogels van het luchtruim, alle struiken, heesters en bomen in de bossen, alle kruiden der aarde, alle metalen, verborgen in het diepst der afgronden en de gesteenten van geheel het Oosten en Zuiden – dat van al deze dingen niets je onbekend zij.

Lees en herlees wijders met aandacht de boeken van de Griekse, Latijnse en Arabische geneesmeesters, zonder de Talmoedisten en Kabalisten te veronachtzamen en maak je door veelvuldige dissecties een volmaakte kennis eigen van de andere wereld, die de mens is. En vang er mee aan, je gedurende enige uren per dag met de heilige Schriften bezig te houden; lees eerst, in het Grieks, het *Nieuwe Testament* en de *Brieven van de Apostelen*, vervolgens, in het Hebreeuws, het *Oude Testament* . . .

En ik wil dat je jezelf zonder dralen rekenschap geeft van het nut dat de studie je gebracht heeft, hetgeen je niet beter kunt doen dan door publiekelijk over alle onderwerpen met en tegen een ieder te redekavelen en door veel te verkeren met de geletterde lieden die zich zowel in Parijs als elders ophouden.

Maar – aangezien, volgens de wijze Salomo, de wijsheid een kwalijk gezinde ziel nimmer binnenvaart en weten zonder geweten slechts tot verderf van de ziel strekt (veel geciteerde woorden: science sans conscience n'est que ruine de l'ame) – betaamt het je, God te dienen, lief te hebben en te vrezen en in hem al je gedachten en verwachtingen neer te leggen, en door uit liefde voortgesproten geloof zó met hem verbonden te zijn, dat je er nooit door de zonde van gescheiden raakt. Wees verdacht op 's werelds misbruiken. Hang je hart niet aan ijdelheden, want het leven is vergankelijk, terwijl Gods woord eeuwig duurt. Wees dienstvaardig voor al je medemensen en heb hen lief gelijk jezelf. Eer je leermeesters. Mijd het gezelschap van lieden waarop je niet gelijken wilt en ontvang de genaden die God je geschonken heeft, niet tevergeefs. En wanneer je overtuigd zult wezen, alle kunde verworven te hebben die men je daarginds kan bijbrengen, keer dan naar mij terug, opdat ik je zie en zegen alvorens te sterven.

Mijn zoon, de vrede en genade Onzes Heren zij met je. Amen.

Uit Utopië, op deze zeventiende dag van de maand maart. Je vader, Gargantua”.

IV. DE BRIEF VAN GARGANTUA

De brief van Gargantua, door Garin aangeduid als „einige noch heute zu Recht berühmten Seiten” (6,25), is reeds meer dan zestig jaar object geweest van controversen, „des hypothèses les plus contradictoires”. Deze hypothesen worden o.a. behandeld in een uitvoerig artikel van Charles A. Béné in *Paedagogica Historica* I, blz. 39-66: *Erasmus et le chapitre VIII du premier Pantagruel (novembre 1532)*. Zij betreffen vooral de herkomst van de materie, d.w.z. van het eigenlijke studie-program. Heeft Cicero de stof geleverd, Vives of Erasmus? Uit de titel van zijn opstel wordt het standpunt van Béné reeds duidelijk; hij kiest voor Erasmus, misschien niet op grond van rechtstreeks contact met Erasmus zelf, maar wel via diens secretaris Hilaire Bertolf, die Rabelais in 1532 in Lyon heeft ontmoet (t.a.p. blz. 50). Als feitelijke bron meent Béné Erasmus' *Ecclesiastes* te kunnen aanwijzen. Natuurlijk moet hij verklaren hoe hoofdstuk VIII met zijn afwijkende inhoud in de roman terecht is gekomen: ernst, wijsheid, cultuur, vroomheid tussen twee hoofdstukken vol grollen in: „Le chapitre VII, avec son inventaire bouffon des „beaux livres de la librairie de Saint-Victor” (we gaven op blz. 202 de tien eerste titels), comme la chapitre IX, où Panurge nous est présenté de la manière la plus cocasse, font mieux ressortir la gravité et le sérieux de cette Lettre, et l'allure insolite de ce chapitre VIII, qui paraît égaré dans l'ensemble de l'ouvrage (blz. 60, 61). Béné acht hoofdstuk VIII later door Rabelais ingevoegd, om „donner du lustre à son livre” (blz. 62). Deze o.i. toch niet geheel aannemelijk gemaakte invoeging zou dan druktechnische moeilijkheden hebben veroorzaakt. Hierop gaan we niet in.

Men moet de brief niet beschouwen als een utopisch programma; zij is zeker bedoeld als een studieplan voor de praktijk. In Boek I wordt de opvoeding van Gargantua geschetst, in Boek II die van Pantagruel. In beide boeken blijkt Rabelais overtuigd vast te houden aan dezelfde beginselen en dezelfde „leerstof”, aan onderwijsmethode en onderwijsmaterie. Gargantua staat in het centrum; hij is eerst opvoeding, later opvoeder. Men vergelijkte werkwijze en program van Ponocrates (blz. 198-200) en de brief aan Pantagruel.

Voor ons is het toch wel de vraag of men de herkomst der materie bij Cicero, Vives of Erasmus moet zoeken. Ligt zij niet veeleer bij Rabelais zelf? Hij was een encyclopedische geest in renaissancistische zin. Vrijwel geen tak der toenmalige wetenschap is hem vreemd geweest, noch van het trivium, noch van het quadrivium. Het grootste deel van zijn studie, de medicijnen vooral uitgezonderd, ligt in zijn

jeugd, toen er van contact met Vives en Erasmus, zijn tijdgenoten, rechtstreeks of middellijk, nog weinig sprake zal zijn geweest. We stellen slechts de vraag — een geargumenteed betoog voor deze „hypothese” kunnen wij niet leveren. Maar het lijkt toch niet onmogelijk dat hij bij het ontwerpen van het studieprogram, uitgezonderd dan het gedeelte dat op fysiek terrein ligt, uitgegaan is van wat hijzelf als verstandelijke bereikbaarheid had ervaren.

Sub V wordt nu eerst aandacht geschonken aan de pedagogisch-didactische situatie rond 1500 in het algemeen; daarna sub VI aan een taxatie naar de elf punten die we als criterium voor de gemeenschappelijkheid van nieuwe denkbeelden bij Rabelais, Montaigne, Locke, Rousseau hebben aanvaard.

V. KRITIEK OP DE SCHOLASTIEKE VORMING

Rabelais beschrijft, zegt Garin, midden in de Renaissance, „den heftigen Gegensatz zwischen der alten scholastischen, mittelalterlichen Erziehung und den Erziehungsidealen und neuen Methoden, die im Humanismus und besonders im italienischen Humanismus gereift sind” (6, 25). Gargantua en Pantagruel zijn twee reuzenkinderen, begaafd met ver boven het normale liggende intellectuele begaafdheid en fysieke vermogens. Gargantua is aanvankelijk drager en later overdrager van de nieuwe humanistische opvoedingsidealen. Zijn leermeester Ponorcrates breekt volledig met het verleden. Hij begint — nieuw gezichtspunt — de oude studiegewoonten van zijn leerling te bestuderen, om ze des te grondiger te kunnen uitroeien. Hij breekt tegen beide vroegere leermeesters in, Thubal Holofernes, „groot doctor in de godgeleerdheid” en Jobelin Bridé, „een andere oude kuchelaar”, met de blinde aanbidding van verouderde werken van eeuwenlang dezelfde autoriteiten, met steeds wassend begeleidend commentaar: de Donaat, het Doctrinaal, de Rededelen, het Vragenboek, „en meer van dat tuig”¹. Hun bestudering betekent een haast niet te achterhalen tijdverlies; „er gingen dertien jaren, zes maanden en twee weken mee heen”. Het oude onderwijsprogramma beruiste op een mechanische leertechniek en leeractiviteit, steunend op geheugentraining. Na „achttien jaar en elf

¹ Donaat — naar de auteur Donatus, een oude Latijnse grammatica, daterend uit de vierde eeuw.

Doctrinaal — eveneens een Latijnse grammatica, het werk van Alexander de Villa-Dei, na plm. 1200 veel gebruikt.

Rededelen — een eerste leerboekje voor het onderwijs in de — rededelen.

Vragenboek — een soortgelijk werkje in vraag en antwoord.

maanden bezigheid" kon Gargantua sommige werken van achteren naar voren uit het hoofd opzeggen: „Il le rendoit par coeur à revers". Het was weinig concreet, vervreemde daardoor de jongelingen van de wereld waarin zij leefden. Van oordeelsvorming was weinig sprake, kon ook weinig sprake zijn omdat het materiaal daartoe – contact met en ervaring opdoen in een levend milieu – ontbrak, de „direkte Berührung mit den Dingen, mit der Wirklichkeit" (6, 26).

De jeugd leefde onder de ban van een ondraaglijk christelijk ascetisme, dat verachting van lichaam en lichamelijkeheid predikte. Het besef ontbrak dat beide eigen waarden bezaten, die om zichzelf gecultiveerd moesten worden. Hoe dit later geschiedde, blijkt uit Gargantua's sportieve veelzijdigheid.

VI. RABELAIS' VORMINGSIDEAAL

We houden als gezegd, vast aan de elf punten die het werk van Rabelais, Montaigne, Locke, Rousseau volgens Arnstädt en Quick karakteriseren en lichten toe in dezelfde volgorde als waarin we ze gaven in *De verhouding Rousseau-Locke. Rousseau: epigoon of opponent?* (12, 167-168).

1. *Zorg voor het individuele kind. De consequentie is veronachtzaming van de volksopvoeding*
Drie leermeesters zorgen achtereenvolgens voor het kind Gargantua: Holofernes en Bridé: „Hun weten was niets dan apekool en hun wijsheid niets dan beuzelarij". Daarna kwam Ponocrates. Pantagruel had slechts een enkele leermeester: Epistemon. Van volksopvoeding, noch in achttiende- noch in twintigste-eeuwse zin is bij Rabelais sprake. Zorg voor het individuele kind houdt bij Rabelais in stimulering van de individuele begaafdheden door aanpassing van het onderwijs aan aanleg, capaciteit en geaardheid. Alleen: Gargantua en Pantagruel zijn onnipotent – van specifieke aanleg en geaardheid schijnt geen sprake te zijn. Ponocrates houdt met de onbegrensde mogelijkheden van Gargantua in deze zin rekening, dat hij een even onbegrensd leerplateau biedt, dat Gargantua spontaan afwerkt, klaarblijkelijk zonder moeite en het is dus niet te verwonderen dat hij door kan gaan voor de grootste geleerde van zijn tijd, „le plus savant dudit siecle". Zover kon dit individueel opgevoede kind het brengen. Maar omdat beiden „huis" onderwijs kregen, kon ook vroeg met de studie worden begonnen, beiden op hun vijfde jaar.

2. *De prioriteit van opvoeding boven onderwijs. Het accent wordt gelegd op opvoeding tot deugd en op karaktervorming*

De prioriteit van opvoeding wordt het sterkst beklemtoond in de zin waarin Gargantua schouwt naar de toekomst van zijn zoon; ik hoop „je eenmaal bij mijn leven zelfstandig en gerijpt te zien, zo in deugd, fatsoen en beleid, als in alle vrijmenselijke en achtbare kennis” (De Franse tekst heeft hier „comme en tout savoir liberal et honneste”, verwijzend dus naar de zeven vrije kunsten). Pantagruel streeft echter niet alleen naar deugd, eerder nog, blijkens het gehele slot van de brief, naar oprechte vroomheid. Het betaamt hem „God te dienen, lief te hebben en te vrezen” in een „uit liefde voortgesproten geloof”. Dat geloof sluit naastenliefde in: „Wees dienstvaardig voor al je medemens en heb hen lief gelijk jezelf”. Dan pas geeft Gargantua het moment aan waarop de zoon terug kan keren: „... wanneer je overtuigd zult wezen, alle kunde verworven te hebben die men je daarginds kan bijbrengen”.

Boven schreven we: Het accent wordt gelegd op opvoeding tot deugd en op karaktervorming. Van onderschatting van „achtbare kennis – savoir honneste” is geen sprake. Gargantua spreekt met enthousiasme over Renaissance en Humanisme, vanwege de wedergeboorte der wetenschap, evenzeer vanwege de wedergeboorte der kunsten. De klassieken worden volledig tot nieuw leven gewekt. Naast – primair – godsdienstige en zedelijke opvoeding staan intellectuele, esthetische en lichamelijke opvoeding. De intellectuele opvoeding bespreken we onder punt vier en vijf, de lichamelijke onder punt zes. Wat de esthetische opvoeding betreft, Gargantua beoefent zang en muziek, schilderkunst en beeldhouwkunst, en op de maandelijkse vrije dag van ontspanning declameerde hij klassieke verzen. Dat doet hij buiten, in de schone natuur.

3. *De opvoeding dient toevertrouwd te worden aan een gouverneur, van wie eer wijsheid dan geleerdheid wordt verwacht*

Wijsheid is eerder een garantie voor een evenwichtige totale opvoeding dan geleerdheid, vooral als die „geleerdheid” uitsluitend berust op een functionerend geheugen. Daarom blijkt de keuze van Thubal Holofernes een misgreep, eveneens die van Jobelin Bridé. De redding komt van twee bedachtzame, mens en wereld kennende, wijze mannen: voor Gargantua van Ponocrates, voor Pantagruel van Epistemon.

Bot omschrijft uitvoerig de „zeer hoge eisen” die de Humanisten – tezamen! – aan de ideale onderwijzer stelden (3, 61-62). We kunnen er nog van leren. „Dit zwaar accentueren van de polymathie mag

echter niet doen vergeten dat de zwaar te torsen aureool rond het hoofd van de ideale leraar nog andere stralen bevat: zedelijke integriteit, diepe godsvrucht, hoogstaand karakter, een welgevormd uiterlijk, levenservaring, vlijt, onbaatzuchtigheid, het vermogen iets duidelijk te maken, gematigdheid en evenwichtigheid, stiptheid, geduld, opgewektheid, goedheid en vriendelijkheid, die nochtans nooit in slapheid en gemeenzaamheid mag ontaarden, en tenslotte gelijkgezindheid tegenover allen, ziedaar ongeveer de uitrusting, die de Humanisten vergden van degene, die zich aan dit heilige beroep dorst te wagen".

Er zijn niet genoeg gegevens om uit te maken of Ponocrates en Epistemon over zo verheven wijsheid en zo grote deugdzaamheid beschikten. Maar we geloven niet dat Grandgousier en Gargantua in hun keuze zullen hebben gefaald.

4. *Onderwijs moet leren hoe te denken; geen onderwijs dus dat uitsluitend gericht is op kennisverwerving en op scholing van het geheugen* Ponocrates bood Gargantua en Gargantua gebod Pantagruel een breed leerplateau. Hoe breed?

Dat is hiervoor reeds aangegeven: het gehele plateau van de zeven vrije kunsten en meer; d.w.z. het trivium—grammatica, rhetorica, dialectica; het quadrivium — musica, arithmetica, geometrie, astronomie — en meer.

Het trivium beoogt beoefening der spraakkunst en der welsprekendheid. De critiek op Donaat en Doctrinaal betekent geen poging tot afbraak van het onderwijs in de oude talen, wèl een poging tot sanering, tot modernisering, tot het creëren van functioneel onderwijs. Het laten functioneren van de verworven kennis is voor Rabelais blijvend en fundamenteel beginsel. Boeken moeten door het leven tot leven worden gewekt. Aan het begin van de weg naar kennis staat de realiteit. Als de „deugd-doende vermogens" van hetgeen aan tafel is opgediend worden bestudeerd, dan laat Ponocrates de resultaten verifiëren via de daarop betrekking hebbende passages uit werken van grote klassieke auteurs: Plinius, Galenus, Aristoteles. Gargantua schrijft Pantagruel uitdrukkelijk de studie voor van Grieks, Latijn en Hebreeuws, Grieks óók voor de lectuur van het Nieuwe, Hebreeuws voor de lectuur van het Oude Testament. De welsprekendheid leerde Gargantua bewonderen in pleidooien van advocaten en toespraken van evangelisten, ongetwijfeld zowel ter toetsing van hetgeen hem in de lessen over rhetorica en dialectica was onderwezen, maar nu kan hij ook later Pantagruel met de winst uit eigen ervaring adviseren „publiekelijk over alle onder-

werpen met en tegen een ieder te redekavelen". Zo groeide bij beide reuzenzonen de overtuiging dat men kan blijven steunen op betrouwbare werken, mits men er een intelligent gebruik van maakt, hun waarde beoordeelt naar eigen ervaring, niet hun waarde gehoorzaam aanvaardt op gezag van „autoriteiten".

Naast deze door studie en toepassing verworven liefde en bewondering voor de oudheid begint bij Pantagruel iets van nationaal zelfbewustzijn te ontwaken, een internationale tendentie in de zestiende eeuw. We hebben dit verschijnsel besproken in *De tragedie der werkwoordsvormen*, eerste druk, hoofdstuk III: *De opkomst van de nationale taal* (blz. 22 e.v.). Pantagruel blaft de student uit Limoges met zijn half Frans, half geradbraakt Latijn in het gewone gesprek ongenadig af, wurgt hem haast en dwingt hem tot het gebruik van zijn „patois limousin". „Nu spreek je natuurlijk", zei Pantagruel en liet hem los. We moeten ons, moraliseert Rabelais, bij het spreken aan de algemene omgangstaal houden en absurde woorden vermijden.

Nauw in verband met de studie van het trivium in engere zin staat de studie van de geschiedenis en van het burgerlijk recht, waarin Pantagruel zich wel grondig verdiepen moet, niet alleen omdat zijn vader er met hem over wil discussiëren, maar ook als grondslag voor zijn later „beroep".

De studie van het quadrivium stelde even zware eisen. Exacte aanleg bleek bij Pantagruel reeds vroeg aanwezig. Jong nog, niet ouder dan een jaar of vijf, zes, had Gargantua hem reeds een voorproefje van enkele onderdelen van het quadrivium gegeven, van wiskunde en muziek. Gargantua zelf was met behulp van het kaartspel belangstelling bijgebracht voor de „wetenschap der getallen". Hij was behalve in de rekenkunde ook terdege geschoold in de geometrie. Zijn muzikale begaafdheid was fenomenaal. Met anderen zong hij „volgens de regels der harmonie" in vier- of vijfstemmig koor. Hij leerde spelen op de luit en op vijf andere instrumenten (zie blz. 199). Met Ponocrates bestudeerde hij vroeg in de morgen en in het nachtelijk duister het uitspannel – grondslag voor de beoefening der astronomie. Alles bijeen een zwaar programma, dat de titel van hoofdstuk XXIII van boek I verklaart: „Hoe Gargantua door Ponocrates onder zulk een regime werd opgevoed, dat geen uur van de dag verloren ging". Bij Pantagruel werd de studie der medicijnen nog toegevoegd, inclusief de anatomie.

5. *Het onderwijs dient te steunen zowel op de oefening der zintuigen als op de ervaring*

Rabelais wil terug naar de natuur en naar de studie der natuurwetenschappen. Daartoe moet het kinderlijk intellect en het intellect van de rijpende jongeling vroeg in contact worden gebracht met de werkelijkheid. Behalve leren denken moesten vader en zoon ook leren observeren. Van daar de waarnemingen aan de hemel, de bestudering van kruiden en bomen tijdens de wandeling. Gargantua rondt dit deel van het studieprogramma af: Pantagruel krijgt de opdracht vissen en vogels, kruiden, heesters en bomen, metalen en gesteenten te bestuderen, d.w.z. werk te maken van zoölogie, botanie en mineralogie. Ook uit de boeken, maar eerst in natura.

Rabelais hoedt zich voor eenzijdigheid. Leren denken impliceert geenszins negatie van het geheugen. Men kan niet denken zonder denkmateriaal, dat vooraf door studie moet zijn verworven en bevestigd. Ponocrates laat de ochtendlectuur herhalen; aan het einde van de dag doorloopt Gargantua met zijn leermeester in het kort, gelijk de Pythagoreeërs deden, „al hetgeen hij in de loop van de dag gezien, vernomen, gedaan en verstaan had”. Maar er is een wezenlijk functiever-schil met de periode Holofernes-Bridé. Van mechanisch memoriseren is geen sprake meer. Het gaat thans om inzichtelijk opnemen en bevestiging door functioneren (zie blz. 204). De kennis die Gargantua en Pantagruel bezitten is geïntegreerde kennis, product van observatie en lectuur, vergelijking, inzicht en gebruik. Men onthoudt gemakkelijk wat men goed begrepen heeft, dat was een algemene stelregel van Humanistische geleerden. Maar van stelselmatige herhaling was men gans niet afkerig. Dat bleek ook Ponocrates niet te zijn.

6. *Zorg voor de lichamelijke opvoeding*

Tegenover de geringschatting van het lichaam en het lichamelijke der middeleeuwen stelde Rabelais een groteske verheerlijking. Ter realisering van wat hij in zijn geen mogelijkheden schuwende fantasie doenbaar achtte, schiep hij Gargantua en Pantagruel, twee krachtbronnen die tot onvergelijkelijke en in waarheid onvergankelijke prestaties in staat waren. Gargantua evenaarde Caesar in zwemkunst (blz. 199), maar hij zal hem in alle overige sporten verre hebben overtroffen.

Primair echter stond de noodzaak van een goede hygiënische verzorging. Met zorg werd 's morgens toilet gemaakt: er werd gekleed, gekamd, gekapt, opgedoft en geparfumeerd; na het bal- of kaatsspel,

„wanneer hij en zijn makkers over het gehele lichaam bezweet waren, werden zij goed afgedroogd en gewreven, zij trokken een schoon hemd aan, en gingen, rustig wandelend, kijken of het middagmaal klaar was”. Dit middagmaal was „sober en karig”. Na het eten verzorgde hij zijn tanden en waste handen en ogen met helder schoon water. De avondmaaltijd was zwaar en overvloedig, wat zorg voor regelmatige ontlasting noodzakelijk maakte.

Om op krachten te blijven, werd op regenachtige dagen hout gekloofd en gezaagd, graan gedorst, maar overigens werd sport bedreven in de open lucht. Zijn prestaties waren voor anderen niet te benaderen, hij zou in waarheid de held van een Olympische tienkamp – of meer dan tienkamp – zijn. Zijn training was gericht op maximale vaardigheid.

Hoe hoog zijn lichamelijke prestaties ook lagen, zij bleven in harmonie met zijn geestelijke prestaties en met zijn moreel besef. Het evenwicht tussen „facultés morales, facultés intellectuelles, facultés physiques”, meent Compayré terecht, werd nadrukkelijk en met grote zorg nagestreefd. Dat was nu eenmaal een klassieke eis (5, 80); het ging om de complete, harmonische mens.

7. *In de opvoeding wordt alle hardheid vermeden. Het kind moet zich gelukkig voelen, zelfs als het werkt*

De doceerkunst van Holofernes en Bridé had de jeugdige Gargantua „ingebeeld, zot en onwetend” gemaakt; Ponocrates wekte hem tot leven. Het studieschema maakte het onmogelijk „een uur van de dag te verlummelen”, maar de verhouding tot Ponocrates was die van de leerling tot de zorgzame, wijze, vaderlijke vriend, die althans aan vele van de eisen door Bot opgesomd, zal hebben voldaan: Een vroom integer man, een erudiet met levenservaring, docent zonder stofvergoding, man van stiptheid en regelmaat. Het moet voor Gargantua een plezier zijn geweest, onder zijn leiding te leven en te studeren. Als vader heeft hij blijkens zijn brief vertrouwen in Epistemon, door hem uitverkoren als leraar van Pantagruel. Epistemon zal hem in veel opzichten aan Ponocrates hebben herinnerd.

8. *De scholen moeten niet te groot zijn*

Een standpunt inzake de schoolgrootte hebben we bij Rabelais niet gevonden.

9. *Reizen is onmisbaar deel der opvoeding*

De reis van Pantagruel langs de Franse universiteiten sluit aan op een slippertje, een dag spijbelen om het graf van een van zijn „vaderen” te bezoeken, „de grootvader van de aangetrouwde neef van de oudste zuster van de tante van de kleinzoon van de oom van de stiefdochter van zijn schoonmoeder”, een reis, leerzaam vanwege de negatieve indrukken die hij opdoet en als zodanig „deel der opvoeding”, misschien „onmisbaar deel”. Voor Rabelais vermoedelijk wel onmisbaar: hij kon op deze wijze zijn kritiek op het Franse universitaire onderwijs van zijn tijd spuien.

10. *Het spel kan aangewend worden voor onderwijsdoeleinden*

We hebben gezien hoe bij Gargantua kaartspelletjes dienden als inleiding tot de „wetenschap der getallen”. Spelletjes zullen ook als materiaal zijn gebruikt bij de studie der geometrie: Na de middagmaaltijd, „al wachtend op het verteren van het voedsel, maakten ze duizend grappige meetkundige figuren en constructies”.

11. *De opvoeding dient geschoold te worden voor een of ander ambacht*

Aanwijzingen voor het aanleren van een ambacht, zoals Emile het schrijven leert, hebben we niet ontdekt. Wel wordt Pantagruels scholing beschouwd als voorbereiding voor het „ambacht”, dat hem later wacht: „Alles bij elkaar, . . ., nu je een man wordt en opgroeit, moet je uit deze rustige stilte der studie treden en je op de rijkunst en het wapengebruik toeleggen, om mijn huis te verdedigen en onze vrienden in al hun geschillen tegen de aanvallen van kwaaddoeners bij te staan”.

VII. CONCLUSIE

Het antwoord op de vraag of Rabelais terecht gerekend mag worden te behoren tot de groep (Rabelais) – Montaigne – Locke – Rousseau, is zonder meer duidelijk. Zijn pedagogische inzichten conformeren zich met negen van de elf tendenties, die deze groep kenmerken, uitgezonderd dan punt acht, betreffende de grootte van scholen en punt elf, opleiding tot een ambacht. Daarmee behoort Rabelais tot de grote hervormers van de Westeuropese opvoeding en het Westeuropese onderwijs in en na de zestiende eeuw, al zullen velen er zich over (blijven) verwonderen hoe deze „dwaas”, deze bizarre cynische spotter, naar Compayré, kon „figurer au premier rang parmi les graves penseurs” (5, 65-66).

Literatuur:

1. F. A. ARNSTÄDT: François Rabelais und sein *Traité d'Education* mit besonderer Berücksichtigung der pädagogischen Grundsätzen Montaigne's, Locke's und Rousseau's. Leipzig 1872.
2. CHARLES A. BÉNÉ: Erasme et le chapitre VIII du premier *Pantagruel* (novembre 1532). *Paedagogica Historica* I, 1961, blz. 39 e.v.
3. P. N. M. BOT: *Humanisme en onderwijs in Nederland*. Utrecht/Antwerpen 1955.
4. BURGAUD DES MARETS ET RATHERY: *Oeuvres de Rabelais, collationnées pour la première fois sur les éditions originales*, Paris 1887.
5. G. COMPAYRÉ: *Histoire critique des doctrines de l'éducation en France depuis le seizième siècle*. I. Paris z.j.
6. E. GARIN: *Geschichte und Dokumente der abendländischen Pädagogik*. I. Reinbek bei Hamburg, 1964.
7. V. M. GEERTS: *Rabelais, François*. *Katholieke Encyclopaedie voor Opvoeding en Onderwijs* III.
8. R. HUBERT: *Traité de pédagogie générale*. P.U.F. Paris 1952.
9. J. LANGLAIS: *Education avant Montaigne*, Paris 1907.
10. R. H. QUICK: *Loeke's Some thoughts concerning education*, Cambridge 1927.
11. F. A. SANDFORT: *François Rabelais, Gargantua en Pantagruel*. Amsterdam 1955.
12. I. VAN DER VELDE: *De verhouding Rousseau-Locke. Rousseau: Epigoon of opponent?* Groningen, 1962.
13. *Lexikon der Pädagogik* IV. Freiburg i. Br. 1915.